

Sakrálne objekty v životnom prostredí vidieka

M. Čičo, E. Sabadošová: Sacral Objects in the Rural Environment. Život. Prostr., Vol. 32, No. 3, 139–142, 1998.

The building activity of man and its artifacts are one of the basic components of the environment. In the background of mainly utilitary structures we can observe single buildings that except of using for a concrete purpose are formed as signs. Among all these building structures, and especially in relation to them, we are interested in sacral objects. The first part of the article is devoted to Calvaries as an integral part of natural environment. The final part deals with small sacral architecture in Slovakia as "God's pain", chapels, wayside crosses, solitary saints's sculptures – mainly in countryside, but also in rural settlements as well as different pillars, columns of the plague and other small architecture completing the shape of town environment.

Krajina a kalvárie

Keď hovoríme o spojení sakrálnej architektúry s krajinou, je veľmi vhodné spomenúť *kalvárie*. Vzťah týchto špecifických, formálnou i symbolickou bohatosťou sa vyznačujúcich sakrálnych diel ku krajine nevytvára len ich optické umiestnenie. Tento vzťah vynikne ešte viac z pohľadu ich návštevníka, pretože putovanie po kalváriách znamená tiež putovanie po krajine. Z hľadiska obsahu ide o výtvarné stvárnenie evanjeliových udalostí Kristovho ukrižovania na vrchu Kalvária v Jeruzaleme, po ktorom tieto diela dostali i všeobecné pomenovanie. Pritom vlastné označenie zahŕňa jednak miesto, jednak sa vzťahuje na situáciu, ktorá tu bola vytvorená, teda i na celý súbor rôzneho počtu zastavení zasadených do krajinného prostredia.

Vznik prvých kalvárií v Európe spadá do 15. storočia, ale až v období baroka, kedy zaznamenávame nový rozkvet ich budovania (súvisiaci aj s rastúcim záujmom o krajinu), začali sa stavať i na našom území. Na druhej strane, záujem o krajinu prebúdza sa už skôr, práve v súvislosti s rozvojom myšlienky vytvárať scény biblických udalostí v krajinnom prostredí pripomínajúcom terénnej situácii Jeruzalema, s cieľom výraznejšie sa priblížiť autenticite predstavovaného deja a u návštevníka dosiahnuť jeho intenzívnejšie prežitie. Pre vznik v exteriéri realizovaného sledu zastavení lemujúcich

v určitých vzdialenostiach cestu na Kalváriu bola dôležitá tiež otázka fyzického prežitia Kristovej cesty utrpenia premiestňovaním sa, pohybom od zastavenia k zastaveniu.

Pre stavanie kalvárií bol teda rozhodujúci výber miesta. U nás sa, na rozdiel od veľkých, krajinne rozvinutých kalvárií, napr. v susednom Poľsku, sústreďovala ich realizácia najmä na vrchy, resp. úbočia či svahy vrchov, po ktorých vedú cesty lemované zastaveniami ku skupine Ukrižovania.

Najvýznamnejšou, ktorá v tomto období u nás vznikla, je Kalvária v Banskej Štiavnici (1744–1751). Svojím rozsahom a programom predstavuje nevšedný zážitok barokovej sakrálnej krajiny s množstvom kaplniek "zalesňujúcich" svahy vybraného kopca. Tri úvodné kaplnky boli pôvodne umiestnené bližšie k mestu, pri ceste smerujúcej k úpätiu kopca, na ktorom sú na os komponované hlavné stavby, doplnené štrnástimi zastaveniami, symetricky rozmiestnenými popri chodníkoch vedúcich na vrchol. V podobnom duchu boli u nás zastaveniami posiate i ďalšie vrchy. Po spomínanej Banskej Štiavnici, po príklade ktorej bola dokončená i stavba Kalvárie v Prešove, to boli napr. kalvárie v Bratislave a Košiciach. Tvar vybraného kopca – hory Kalvária – potom ovplyvnil i usporiadanie kaplniek. V prípade

Banskej Štiavnice bol výber z hľadiska pôsobenia v krajine taký šťastný, že v prameňoch z 18. storočia sa o tomto vrchu hovorí ako o mieste, ktoré príroda tak utvorila, že nemá páru v celom Uhorsku. Vrch štiavnickej Kalvárie nielenže sám poskytoval nevšedný výhľad, ale je aj dobre viditeľný z mnohých miest zvlneného okolia, do ktorého ako maják svieti horný kostol ožiarený zapadajúcim slnkom.

Kostol, či veľkosťou skôr kostolík, situovaný na dobre viditeľnom kopci neďaleko mesta, tvorí obvyklý záver mnohých kalvárií. Tým sa tieto diela stávajú výraznou krajinnou dominantou a v prípade rozsiahlejších súborov i prejavom dobového urbanizmu, komponovania v prírodnom prostredí so vzťahom k mestu (Bratislava, Banská Bystrica, Prešov, Kláštor pod Znievom, Kremnica, Košice, Rožňava). Pred kostolom alebo v ňom bola potom umiestnená poväčšine plastická skupina Ukrižovania s rôznym počtom sprievodných figúr (postranné kríže s lotrami, postavy Panny Márie, Jána a Márie Magdalény stojace pod krížom). Samotné zastavenia tvorili architektonicky obvykle jednotne poňaté väčšie otvorené kaplnky so sochárskymi alebo reliéfne stvárnenými scénami alebo jednoduché pilierové niky s malými reliéfmi, prípadne na plechu maľovanými obrazmi. Ojedinele sa vyskytujú i sochárske kompozície osádzané priamo v teréne, pod holým nebom (Šaštín, Hlohovec alebo v blízkosti hradu Červený Kameň), ktoré najpriamejšie a najpresvedčivejšie dosahujú ilúziu scén znehynbených v jednom okamihu deja. Tam, kde príroda neposkytovala vyvýšeninu, podstatnú a inšpiratívnu pre výber miesta realizácie – najmä na rovinate juhozápadnom Slovensku – vznikali kalvárie i na miernych návršiach, ktoré bývali tiež rôzne dotvárané (Stupava, Komjatice), alebo i na celkom rovinate teréne, pričom scény Ukrižovania boli umiestňované aspoň na symbolické vyvýšeniny – rôzne tvarované murované pódia (Šaštín, Modra, Trnava).

Kalvárie v priebehu 19. storočia prevýšili počtom realizácií aktuálnejšie krížové cesty so stabilizovaným programom štrnástich zastavení, obvykle neprinášajúce nové a ani umelecky hodnotnejšie riešenia. Väčšinou sa uplatňujú dva rady so siedmimi zastaveniami a ústrednou kaplnkou – Sládečkovce (1852), Ružomberok (1858–1959), Stará Turá (1862–1863), prípadne len s jedným radom zastavení – Nitra (1885). Náročnejšia bola napr. realizácia krížovej cesty v Dvoroch nad Žitavou (okolo polovice 19. storočia), kde boli vykonané i rozsiahlejšie zemné práce. Na rovine bolo vytvorené umelé, parkovo upravené návršie s ústredným výjavom Ukrižovania, ku ktorému vedie špirálovite stúpajúci chodník so zastaveniami krížovej cesty. V Marianke, známom pútnickom mieste neďaleko Bratislavy, bol duchovný program pre návštevníkov doplnený krížovou cestou realizovanou v 30. rokoch nášho storočia v podobe drevených súsoší osadených v architektonicky variovaných zastaveniach citlivo rozmiestnených po svahu mariánskeho údolia.

Do krajiny bývajú komplexy kalvárií i jednoduché rady zastavení krížových ciest zapájané i vysádzaním stromov – niekedy gaštanov, no väčšinou líp – poskytujúcich pútnikom po neraz dlhej púti v páľave dňa osviežujúci tieň. Len skutočne málokde sa zachovali zvyšky alebo náznaky pôvodných úprav. Vo väčšine prípadov sú dnes tieto súbory ponechané vplyvom prírody, a tak ich okolitú vegetáciu tvorí prevažne náletová zeleň.

Skúmaniu zapojenia kalvárií do krajiny, prípadne stvárňovania ich prostredia, v ktorom a s ktorým neraz vznikli, nebola dosiaľ venovaná takmer žiadna pozornosť. Veríme, že dnes, v čase zvýšeného záujmu o krajinu a životné prostredie a náboženskej slobody, ožije i význam týchto krajín a ľudí v zážitku viery spájajúcich diel.

Martin Čičo

Malá sakrálna architektúra

Na území Slovenska sa nachádza množstvo drobnej sakrálnej architektúry. Jej umelecko-historické a architektonické hodnoty neboli v predošlej etape našich dejín stredobodom pozornosti odbornej verejnosti, najmä z dôvodu prelínania sa hraníc medzi vednými odborníkmi. Etnografia sa problematikou malej sakrálnej architektúry zaoberala len okrajovo, pretože jej výraz a forma v mnohých prípadoch prekračovali rámec ľudovosti a veda o výtvarnom umení pripisovala jej hodnoty viac-menej ľudovému prejavu. Tak vzniklo pomerne hlboké bádateľské vákuum.

Nielen dokumentácia a umelecko-historické vyhodnotenie drobnej sakrálnej architektúry boli okrajovými záležitosťami. Ani výskumu ich vzniku, princípom lokalizácie a historickej funkcie sa nevenovala dostatočná pozornosť. Ani názvoslovie pre jednotlivé typy nie je ustálené. Okrem jednoznačných objektov, ako sú kaplnky, prístenné kríže, sochy svätých – solitéry alebo menšie súsošia, nachádza sa na našom území množstvo nešpecifikovaných typov, ktoré sa nedajú označiť ani ako božie muky, ani ako kaplnky v pravom zmysle slova. Mnohorakejšiu diferenciaciu v názvosloví si žiada naj-

mä drobná sakrálna architektúra, ľudovo nazývaná *božia muka*. Toto označenie nemožno uplatniť pri všetkých stĺpových a pilierových architektúrach, i keď často sú tvarovo príbuzné.

Tie, ktoré sú umiestnené pri križovatkách ciest, resp. na poliach alebo v inom prírodnom prostredí, kde možno predpokladať zaniknuté cestné komunikácie – križovatky a ich vznik datujeme približne do 16.–17. storočia, možno považovať za božie muky v pravom zmysle. Nazývajú sa tiež *pašiové pomníky*, ich umiestnenie pri križovatkách malo v kresťanstve, ale aj v pohanských kultoch symbolický význam. Križovatka symbolicky súvisela so stretom protikladov, najmä života a smrti, ale aj s predstavou schádzajúcich sa transcendentných bytostí. Už v staroveku bolo zvykom na týchto miestach stavať obelisky, oltáre a pod., s ochrannou funkciou človeka pred negatívnymi silami. Tvar božích múk ako solitérnych pilierov, resp. stĺpov, symbolizuje prepojenie pozemského a nebeského sveta. Niektoré z nich, považované za najstaršie, sú ukončené lucernou. V jej priestore sa umiestňovali sviece – symboly premeny hmoty na duchovný princíp prostredníctvom svetla symbolizujúceho Vykupiteľa, t. j. skrz jeho obeť – muku.

Podobný symbolický význam mali drobné architektúry, ale i kríže, popri cestách vedúcich na popravišká, t. j. na fiktívnych križovatkách života so smrťou. Huzing (1990) okrem iného uvádza, že minoriti mohli sprevádzať odsúdencov na popraviško len po kamenný kríž. Do konca 14. storočia, ale výnimočne aj neskôr, predstavovali popravišká územia absolútnej smrti. Odsúdenec nemal právo na svedčanie ani na posledné pomazanie. Popri fyzickej likvidácii to znamenalo i duchovné zatratenie previnilca. V tomto období považovali pravdepodobne územie popraviška až po určený sakrálny objekt za zatratené. Drobné sakrálné architektúry umiestnené pri cestách na popraviškách sú graficky doložené v blízkosti kadaňských a mosteckých hradieb v Čechách. Na Slovensku takéto prípady nie sú zmapované vôbec. Ideu božích

Kaplnka so sv. Urbanom pri ceste zo Šaštína do Petrovej Vsi

múk a ich šírenie v kresťanskom svete možno spájať s účinkovaním sv. Vojtecha, ktorý pôsobil koncom 10. storočia v Čechách i Uhorsku. Jeho činnosť bola upriamená na obracanie obyvateľstva s pohanským zmysľaním na kresťanskú vieru. Na pranie sv. Vojtecha vydalo knieža Boleslav nariadenie na stavanie "kamenných stĺpov" so znázornením božieho umučenia v každej obci.

Kaplnka Panny Márie na konci Petrovej Vsi pri ceste do Holíča

Šaštín – Stráže – socha sv. Floriána a sv. Vendelína

V neskoršom období nahradili sviece v lucernách reliéfy alebo plastiky s tematikou Božieho umučenia. Postupne sa lucerny transformovali do podoby bezpriestorových hlavicových útvarov s plytkými nikami vo fasádach, kde boli umiestnené reliéfy alebo drobné plastiky, prípadne maľované obrázky. Poznáme aj typ dobovej "kaplnky" umiestnenej na stĺpe alebo pilieri.

V baroku prevažovali pilierové, niekoľkoetážové tvary božích múk. V protireformačnom úsilí získava táto drobná architektúra nový význam. Pilieri a stĺpy vo väčšine prípadov prestali znázorňovať Božie utrpenie. Zaslávcovali ich mariánskemu kultu a kultu svätých – ochrancov a patrónov. Podľa nápisov na nich, ako aj archívnych dokladov, možno identifikovať, že slúžili ako objekty s ochranným poslaním a objekty votívne (ďakovné). Stavali ich z vďaky za odvrátenie nešťastia či vypočutie prosieb, ale aj na pamiatku určitej historickej udalosti. Charakteristické sú i zmierovacie kríže na miestach zločinu. Preto sa už neumiestňovali len na križovatkách, ale aj ako prístenné solitéry, prípadne na hraniciach pozemkov, často mimo obce i vo voľnej prírode. Situované sú aj na miestach nešťastia či víťazstva, ako pamiatka na historickú udalosť týkajúcu sa užšej komunity.

Expanzia kultu svätých na našom území priniesla množstvo "pomníkov" jednotlivým svätým. Stavali sa samostatné sochy alebo súsošia na podstavci, ale aj vo forme drobných jednopriestorových kaplniek s plastikou. Ich poslaním bolo chrániť ľud pred pohromami. Tieto solitéry sa umiestňovali spravidla podľa patronátneho zamerania svätca. Sochy sv. Jána Nepomuckého – ochrancu pred povodňami – umiestňovali pri vodných tokoch, sochy sv. Urbana – patróna vinohradníkov, vo vinohradoch, sochy sv. Floriána – ochrancu pred požiarom, priamo v obci a pod.

V prvej štvrtine 18. storočia boli existenčné podmienky slovenského ľudu veľmi ťažké. Následkom predošlých vojen, tureckého plienenia a zúriaceho moru, prírodných katastrof a neúrody sa šíril hladomor. Ľudia sa preto logicky utiekali k jednotlivým svätým ako ochrancom, Panne Márii ako orodovateľke a k svätej Trojici. Na tento účel stavali aj drobnú sakrálnu architektúru.

Ideovým odklonom drobnej sakrálny architektúry od pôvodného zámeru – prezentácie obety Vykupiteľa – k funkcii patronátnej ochrany prostredníctvom svätých, sa výjav Božieho utrpenia ťažiskovo uplatnil v samostatných pilieroch, kaplnkových súboroch, prípadne súsošiach krížovej cesty.

Drobnú sakrálnu architektúru dnes nachádzame v intravilánoch, ale aj extravilánoch miest a obcí. Mnohé, ktoré sa v minulosti nachádzali mimo zástavby, dnes sa zväčšovaním zastaveného územia a urbanistickým členením nachádzajú priamo v sídlach, pri cestách, niekedy aj v predzáhradkách rodinných domov. Takto sa do intravilánu dostali aj tzv. svätí, pôvodne situovaní mimo obcí (tzv. svätí za dedinou).

Tradícia stavania pilierových drobných architektúr, kaplniek a krížov, najmä ako votívnych architektúr, pretrváva. Staršie v nedávnej minulosti značne chátrali, no dnes znovunadobudli svoje uplatnenia, najmä v intravilánoch sídel. Zmalebňujú a dotvárajú architektonický a urbanistický charakter obcí a miest, ako aj prírodného prostredia. Historickú malú sakrálnu architektúru zaraďujeme k pamiatkam dokladujúcim históriu i estetické cítenie obyvateľstva. Nesporne ide o charakteristické, ale mnohoraké typy drobných architektúr, dotvárajúce kultúrne prostredie.

Elena Sabadošová

Literatúra

- Baleka, J., 1997: Výtvarné umění – výkladový slovník. Praha.
 Huzing, J., 1990: Jeseň stredoveku – Hommo ludens. Tatran Bratislava.
 Remešová, V., 1991: Ikonografie a atributy svätých. České katolícké nakladateľství Praha.
 Rusina, I., 1983: Renesančná a baroková plastika v Bratislave. Tatran Bratislava.
 Slovník biblické kultury, 1992. Praha.
 Višňovský, M., 1989: Malý teologický lexikon. Spolok sv. Vojtecha Trnava.

Mgr. Martin Čičo (1968), aspirant Ústavu dejín umenia SAV, Dúbravská cesta 9, 813 64 Bratislava

Mgr. Elena Sabadošová (1959), odborná pracovníčka Pamiatkového ústavu, Cesta na Červený most 6, 811 04 Bratislava